

HET LAND VAN WAAS

IN DE XIXde EEUW

Van "autarkische" regio naar geïntegreerd

Belgisch gewest

door

H. COPPEJANS-DESMEDT

Departementshoofd bij het Algemeen Rijksarchief

Op het einde van het Oud Regime was de eenmaking van de Zuidelijke Nederlanden nog altijd niet verwezenlijkt. Eerst in 1795 hadden de Franse invallers het prinsbisdom Luik en de Oostenrijkse Nederlanden als *départements réunis* aan hun eigen grondgebied toegevoegd. Onder het keizerrijk werden ook de Noordelijke provinciën ingelijfd. Na de val van Napoleon werd gepoogd met de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden Noord en Zuid te herenigen in een afzonderlijke staat. Daarbij was bewust gestreefd naar een nauwere binding dan onder Karel V tussen de toenmalige zeventien Provinciën had bestaan. Maar ook deze hereniging liep op een mislukking uit. De Omwenteling van 1830 leidde tot de scheuring en, wat het Zuiden betrof, tot de vorming van een nieuwe onafhankelijke staat : het koninkrijk België. Alhoewel het grondgebied minder dan gehalveerd was, werden de gezaghouders van de jonge Belgische Staat vrijwel onmiddellijk geconfronteerd met een nog zeer sterk regionalisme en zelfs particularisme. Het overbruggen van de tegenstellingen en het integreren van de afgezonderde regionen waren, op binnenlands vlak, de *causae sine qua non* om de nieuwe staat te bevestigen en te bestendigen.

Toch was die opgave — hoe zwaar ook — niet helemaal onvoorbereid. Reeds vanaf de Oostenrijkse Tijd waren betere verbindingen tot stand gekomen vooral tussen de streken, waar de aanloop tot de Industriële Omwenteling toen al had plaats gehad. Het Frans Regime had de vernieuwing van de maatschappij gebracht, samen met het

gelijkvormig maken van de instellingen. Onder het Koninkrijk der Nederlanden was verder gewerkt aan de uitbouw van de infrastructuur, inzonderheid in de plaatsen of streken waar de grootnijverheid van het moderne type zich had gevestigd. Toch bleven nog verschillende gewesten afzijdig, levend in een weliswaar niet hermetisch afgesloten gemeenschap, maar toch in hoofdzaak op zichzelf aangewezen.

In de onderhavige bijdrage hebben wij de bedoeling na te gaan hoe en wanneer één van die regionen, meer bepaald het Land van Waas, in de Belgische economie en bijgevolg in de Belgische staat werd geïntegreerd. Het gaat echter minder om een uitgediepte studie dan wel om het vastleggen van de krachtlijnen die in dat integratieproces als dominanten op de voorgrond zijn getreden.

Voor de studie in het Land van Waas in de 19de eeuw beschikten wij over drie algemene werken, waarin de economische ontwikkeling een naar de opvatting van de tijd vrij behoorlijke plaats inneemt. Het oudste is de monografie van A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *Het distrikt St. Nikolaas voorheen Land van Waes, provincie Oost-Vlaanderen* (Sint-Niklaas, 1825, 3 delen). Dit werk is kostbaar voor de preciese gegevens over de landbouw en de nijverheid die men elders vruchteloos zou zoeken. Rond 1870 heeft A. SIRET een algemene beschrijving van het Land van Waas uitgegeven, eerst in het Nederlands (*Het Land van Waas, 1866-1870*) en daarna in het Frans (*Le pays de Waes, 1868-1872*). De laatste is meer uitvoerig en nauwkeurig dan de eerste. De schrijver was bovendien veeleer kunstliefhebber en oudheidkundige dan economist. Zonder de economische bedrijvigheid geheel over het hoofd te zien, heeft zijn werk in dat opzicht toch niet dezelfde waarde als dat van Van den Bogaerde. Toch blijft het een niet te verwaarlozen bron voor de studie van het keerpunt in de ontwikkeling van de streek. Eindelijk heeft P. THUYSBAERT in *Het Land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis der landelijke bevolking in de XIXe eeuw* (Kortrijk, 1913) een monografie gepubliceerd, die naar het model van E. Vliebergh (1) in hoofdzaak aan de ontwikkeling van de plattelandsbevolking is gewijd. De industriële evolutie komt er eigenlijk niet tot haar recht. In dat opzicht ontbreekt een grondige studie.

(1) E. VLIBERGH was eerst juridisch adviseur en van 1917 af ondervoorzitter van de Boerenbond. Hij is de auteur van verschillende rijk gedocumenteerde bijdragen over de Kempen, het Hageland enz.

Voor de navolgende bladzijden hebben wij vooral moeten steunen op de officiële stukken, de verslagen van de Kamer van Koophandel van Sint-Niklaas, alsmede op enkele kleinere bijdragen. Voor de uitbouw van de infrastructuur zijn een aantal degelijke monografieën voorhanden. De prijzenevolutie zou nader kunnen worden bestudeerd op basis van de mercurialen berustend in het Stadsarchief van Sint-Niklaas (2). Bedrijfsarchieven die zowel voor de prijzen als voor de lonen belangrijk materiaal hadden kunnen opleveren, zijn vooralsnog niet voorhanden.

*
* * *

Het Land van Waas was tot in de 18de eeuw een landbouwstreek gebleven. Lokeren mag op dat ogenblik na Gent de meest bevolkte stad van Oost-Vlaanderen zijn geweest, haar karakter was al evenzeer op landbouwindustrie gesteund (3).

Toch was op de vooravond van het Nieuwe Regime in het Land van Waas reeds een nieuwe richting merkbaar. De industriële expansie, vooral onder de vorm van huisnijverheid, boekt vooruitgang in vergelijking met de landbouw. Tot in de 18de eeuw was de huisnijverheid een aanvulling van het landbouwbedrijf en daardoor zelf aan de landbouwproductie onderworpen. De expansie van de 18de eeuw heeft die verhouding als het ware omgekeerd. Thans is het de landbouw die hoe langer hoe meer verplicht wordt rekening te houden met de groeiende behoeften van de huisnijverheid.

De betekenis van de landbouwproductie heeft op de inwoners zelf invloed uitgeoefend. De aangroei van de bevolking kon door de huisnijverheid worden opgevangen, wat de emigratie tot een minimum had herleid (4).

Onder de nijverheidsgewassen nam het vlas ontegensprekelijk de belangrijkste plaats in, zonder nochtans het monopolium te bezit-

(2) Stadsarchief Sint-Niklaas, *Modern archief, registers van mercurialen*, 1828-98, nrs. 4715-4719.

(3) L. VAN SPEYBROECK, "De wijziging van het landschapsbeeld en van het leven van den mensch in het Land van Waas in de 18e eeuw (1713-1794)", *Annalen van den Oudheidkundigen Kring van het Land van Waas*, dl. 55, 1947-48, blz. 106-107.

(4) IDEM, blz. 47 e.v.

ten. Men moet er inderdaad rekening mee houden dat een betrekkelijk grote hoeveelheid kool- en lijnzaad werden gekweekt voor de olieslagerijen en de zeepziederijen, en dat de wis of de teen als grondstof met een landbouwprodukt kan worden gelijkgesteld. Op produkten van eigen bodem steunden verder ook de bierbrouwerij en de klompenmakerij.

Eén enkele nijverheid maakt uitzondering op wat men zou kunnen heten het autarkische karakter van het Wase bedrijfsleven : de hoedenmakerij (5). Daarbij komt zich tegen het einde van de 18de eeuw een tweede nijverheid voegen, die evenzeer met uitheemse grondstof werkt, met name de katoenindustrie.

De introductie van die voor het Land van Waas uitzonderlijke nijverheid hangt samen met de handel. De huisnijverheid kon inderdaad zonder de koopman niet de uitbreiding beleven die ze gekend heeft. De huisarbeider moest weldra een beroep doen op de koopman om zich grondstoffen aan te schaffen, en zodra zijn produktie enige betekenis had, moest hij opnieuw de handelaar aanspreken om zijn waar aan de man te brengen (6).

De groeiende betekenis van het handelsverkeer dankt veel aan de verbeteringen aangebracht aan het wegennet in de tweede helft van de 18de eeuw. De ontsluiting van het Land van Waas werd pas mogelijk toen ook het wegennet duchtig onder handen genomen werd. De toestand was immers erbarmelijk. Het Land van Waas beschikte nagenoeg uitsluitend over aardewegen, met putten doorzaaid en die 's winters omzeggens onbruikbaar waren. Alleen in de kom van de gemeenten waren er gekasseide straten. Tussenkost was dan ook dringend noodzakelijk. Niet vóór 1780 werd een aanvang gemaakt met de aanleg van de baan van Gent naar Antwerpen, maar het zou duren tot in de Franse Tijd vooraleer ze werd voltooid. De baan van Hulst naar Dendermonde werd eveneens onder de Franse Overheersing voltrokken en de weg van Lokeren naar Dendermonde gekasseid (7).

(5) De hoedenmakerij werd als nieuwe nijverheid geïntroduceerd te Lokeren rond het midden van de 18de eeuw en kende er een grote uitbreiding. Zie : Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis der stad Lokeren*, Gent, 1884, blz. 30-33.

(6) G. WILLEMSSEN en Em. DILIS, "Un épisode de la lutte économique entre les Villes et le Plat pays de Flandre dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Annalen van ... het land van Waas*, dl. 23 (1904-1905), blz. 273 e.v.

(7) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *Het distrikt St. Nikolaas voorheen Land van Waes, provincie Oost-Vlaanderen*, Sint-Niklaas, 1825, dl. 1, blz. 309 e.v.; L. GENICOT, *Histoire des routes belges depuis 1704*, Brussel, 1948, blz. 24 en 38.

Als men het economische bestel van het Land van Waas op het einde van de 18de eeuw in zijn hoofdtrekken wil samenvatten, dan moet men de nadruk leggen op de mobiliteit, die zich onmiddellijk voor de Franse Omwenteling voordoet. Het Land van Waas is niet langer meer een landbouwstreek op zichzelf, het is niet meer uitsluitend op de produktie van eigen bodem aangewezen, maar gaat de richting van de industrialisatie op, zij het dan ook zeer geleidelijk.

De 19de eeuw zal die ontwikkeling verder doorvoeren en in dat opzicht is er geen eigenlijke breuk tussen de tweede helft van de 18de eeuw en de eerste helft van de 19de eeuw. Het zal zelfs tot circa 1865 duren vooraleer er een duidelijk merkbaar keerpunt komt naar een meer moderne vorm van industrialisatie : de expansie van het fabriekswezen.

In de periode van 1800 tot circa 1865 blijft de huisnijverheid zoals in verschillende andere Vlaamse streken nog toonaangevend. Merkwaardig genoeg doet zich in diezelfde tijd de ondergang voor van de belangrijkste, om niet te zeggen, de enige fabriekmatige produktie van de vorige eeuw : de hoedenmakerij. In de 18de eeuw en nog in de eerste helft van de 19de eeuw kan deze laatste onder de industrieën van afgewerkte produkten worden gerekend, daarna laat ze de afwerking vallen en beperkt zich tot het maken van vilt met hazen- en konijnenpels als grondstof en zorgt dus alleen nog voor de pelsbewerking. Vanaf dat ogenblik neemt ze bijgevolg plaats onder vele Belgische nijverheden, die zich toeleggen op het vervaardigen van half afgewerkte produkten en adopteert ze bovendien het karakter van een huisnijverheid, de normale bedrijfsvorm van de industrie in het Land van Waas (8).

De katoennijverheid daarentegen ontwikkelt zich in aansluiting met het vlas en de wol tot een fabriekmatige produktie, die vanzelfsprekend een deel van de vroegere huisnijverheid opslorpt. In de Hollandse Tijd zijn er te Sint-Niklaas verschillende katoenbedrijven actief. Daaronder zijn er drie ondernemingen van de familie de Maere, met name de firma L. de Maere, de firma de Maere en De Cock, en de firma P. & B. de Maere Frères. Degene van de familie die als fabrikant de grootste bekendheid verwierf, is nochtans Charles Louis de Maere die na 1830 naar Noord-Nederland uitwijkt en een

(8) K. BEERBLOCK, *L'industrie des peaux de lièvre et de lapin en Flandre*, Brussel, 1912 (Travail à domicile en Belgique).

belangrijke rol zal spelen in de ontwikkeling van de Twentse katoenindustrie (9).

De textielproductie blijft de nijverheid van het Waasland beheersen. In 1825 bedraagt ze 51,06% van de gezamenlijke nijverheidsproductie. In de eerste helft van de 19de eeuw ~~schijnt~~ vooral de wolnijverheid vooruitgang te hebben geboekt. In de statistiek van 1846 worden niet minder dan éénendertig textielbedrijven vermeld, waarvan vijftintig te Sint-Niklaas, vier te Lokeren, één te Temse en één te Sinaai die gezamenlijk 6.350 arbeiders te werk stellen. Als jaarproductie wordt aangegeven 80.000 kg. wollen draad en 105.000 stukken stof met een totale waarde van 7.310.000 fr. (10).

Zoals hoger gezegd was het vlas het belangrijkste nijverheidsgewas van het Waasland. De linnenindustrie bekleedde er bijgevolg een plaats van betekenis. Maar van alle arrondissementen in Oost-Vlaanderen telde de streek merkwaardig genoeg het geringste aantal spinsters en wevers (11). Dat is wellicht de reden waarom de beruchte crisis van 1845-1848, die de beide Vlaanderen zo hard heeft geteisterd, minder vat heeft gehad op het Land van Waas. Ook daar heeft men weliswaar aardappelschaarste gekend, ook daar is de oogst grotendeels mislukt, ook daar hebben de arbeiders zware armoede geleden, maar toch heeft de crisis er zich niet in al haar felheid laten voelen als in de overige streken van Vlaanderen.

In het Land van Waas zijn dan ook weinig gevolgen van de crisis van 1845-1848 overgebleven. De belangrijkste is dan nog geweest de uitbreiding van de kantnijverheid, die uiteraard gevestigd is geweest in de minst ontwikkelde gewesten. De crisis was er dus minder hevig, maar daartegenover staat dat het Land van Waas mede wegens zijn relatief nog immobiele economische structuren de depressie moeilijker

(9) J. SCHIETEKAT, "De handweverij in de 18e en de 19e eeuw en C.L. de Maere in Nederland", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 76, 1973, blz. 123-136; B.C. SLUIJK, "Charles de Maere en de vernieuwing van de handweverij in Twente", Overijssel, *Jaarboek van Cultuur en Historie*, 1957; A.P.G.J. BOOT en A. BLONK; *Van Smiet tot snelspoel. De opkomst van de Twents-Gelderse textielindustrie in het begin van de 19de eeuw*, Hengelo (O.), 1957, blz. 89 e.v.

(10) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *Het distrikt St.Nikolaas*, dl. 1, blz. 291 e.v.: *Annales parlementaires et documents*, 1846, blz. 1844.

(11) *Enquête sur l'industrie linière publiée par le ministère de l'Intérieur*, 1841, dl. 2, blz. 22, 224 e.v.; G. JACQUEMYNS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*, Brussel, 1929, blz. 34-35, 45-47, 52 (Acad. roy. de Belg. Classe des Lettr. et des Scienc. Mor. et Pol. Mém. Coll. in -80, XXVI, afl. 1).

te boven kwam. Dat verklaart waarom de bloedige onlusten te Sint-Niklaas niet zoals elders in Vlaanderen losbarstten in de jaren 1845-1847, maar pas later in de jaren 1853-1854. In 1878 stond het Land van Waas overigens nog aan de spits wat betreft de uitgaven van de Burelen van Weldadigheid en bleef ten andere die weinig benijdenswaardige positie handhaven tot het einde van de eeuw (12).

Van de overige bedrijven, zoals de bierbrouwerij, de olieslagerij en de zeepziederij valt in die periode weinig te zeggen. Ze zetten hun bescheiden bestaan voort en produceerden vooral voor plaatselijk verbruik. Alleen de zoutziederij kan niet langer stand houden tegenover de concurrentie uit de vreemde. Ook een andere bedrijvigheid heeft het moeilijk, met name de tenenteelt. Maar ze weet zich in de behandelde tijd ten dele aan te passen, dank zij het ontstaan van de mandenmakerij, die inderdaad de verdere bewerking van de wissel voor haar rekening neemt. Haar ontwikkeling kent nochtans tot op het einde van de eerste periode zeer trage voortgang; in 1870 zijn niet meer dan een twintigtal mandenmakers aan het werk te Temse en enkele te Bazel (13).

Onder de industrieën, die een noemenswaardige uitbreiding kennen en voor dewelke die eerste periode gunstig is geweest, moet men de steenbakkerij en — in beperkte mate — de klompenmakerij rangschikken. Bij de aanvang van de 19de eeuw vermeldt Faipoult in zijn bekend *Mémoire statistique du département de l'Escaut* alleen de steenbakkerijen van Rupelmonde met een jaarlijkse produktie van 16 miljoen stuks (14).

In 1825 schat Van den Bogaerde de jaarlijkse opbrengst reeds op 56 à 70.000.000 stuks, terwijl een statistiek van 1872 ten slotte een jaarlijkse voortbrengst van niet minder dan 108.450.000 stuks aangeeft. De produktie is vooral geconcentreerd in het gehucht geheten *de Steengelaegen*, dat zich over een afstand van twee mijl langsheen de Schelde nabij Rupelmonde uitstrekt en waar niet minder dan 56 ondernemingen zijn gevestigd. De steenbakkerij heeft haar vooruitgang te danken aan de ontwikkeling van de bouwnijverheid en meer

(12) G. JACQUEMYS, o.c.; A. BUVE, "De bloedige onlusten te Sint-Niklaas in de jaren 1853 en 1854", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 70, 1967, blz. 85-93.

(13) A. SIRET, o.c., blz. 12 en 289.

(14) gepubliceerd door P. DEPREZ in : *Maatsch. vr. Geschied. en Oudkheidk. te Gent, Verh.*, X, Gent, 1960, blz. 190.

in het bijzonder aan die van Antwerpen, waarbij de massale bouw der forten een niet te onderschatten rol heeft gespeeld (15).

De klompenmakerij daarentegen wordt bevorderd door een ontwikkeling op nationaal gebied, die een merkwaardige concentratie ondergaat en in het Land van Waas een echt productiecentrum ziet ontstaan. Het aantal klompen die er worden geproduceerd stijgt inderdaad van 800.000 paar in 1825 tot meer dan 70.000.000 paar in 1889 (16). Rekening gehouden met het feit dat de totale Belgische bevolking omtrent datzelfde jaar nauwelijks meer dan zes miljoen bereikte, is het meteen duidelijk dat die bedrijfstak vooral voor de export werkte (17).

Niettegenstaande die aanzienlijke expansie van de productie blijft de aloude huisnijverheid stand houden. Pogingen tot oprichting van fabrieken komen zelden voor, zodat de huisnijverheid het grootste deel van de produktie beheerst. Ze remt uiteraard de uitwijking op het platteland ten grote dele af, maar toch kan ze niet verhinderen dat de groei van de bevolking sneller stijgt dan de produktiemogelijkheden. Er is dan ook een duidelijke verplaatsing van de dorpen naar de productiecentra : in de eerste plaats naar de twee grote aantrekkingspolen, ten zuid-westen de stad Gent, ten noord-oosten Antwerpen. Hun aantrekkingskracht had nochtans minder vat op het Land van Waas dan op hun overige omgeving. Reeds om geografische maar ook om economische redenen en vooral om industriële redenen was de aantrekkingskracht van Gent — althans in die eerste periode — sterker dan die van Antwerpen.

(15) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *o.c.*, dl. 1, blz. 184 en dl. 3, blz. 91; A(lgemeen) R(ijksarchief) Brussel, *Kamers van Koophandel*, Sint-Niklaas, nr. 799, *Industrie Céramique*. In zijn schrijven van 1 juni 1872 gericht aan de Minister van Binnenlandse Zaken deelt de Kamer van Koophandel mede dat de producenten geweigerd hebben de gevraagde inlichtingen te verschaffen. De gegevens konden alleen onrechtstreeks worden ingewonnen. A. SIRET vermeldt zelfs een jaarlijkse produktie van 160 à 200.000.000 stenen in *het drukste der versterkingswerken van Antwerpen*, maar zonder bronnenopgave. Zie verder ook Jos. YSEBOODT, "Steenbakkerijen te Rupelmonde en Steendorp. Alfabetische lijst der vakwoorden en uitdrukkingen gebruikt op de 'Steengelaegen' ", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 62, 1957, blz. 229-258.

(16) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *o.c.*, dl. 1, blz. 290-291; Pr. THUYSE-BAERT, *o.c.*, blz. 299 e.v.

(17) De Belgische bevolking bedroeg in 1890 in totaal 6.052.013. Zie : *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général du 31 décembre 1890*, Brussel, 1893, 2 dln. (Ministère de l'Intérieur).

Binnen in het gewest, maar op ruimere schaal doet zich uitwijking voor van de dorpen naar de steden, vooral naar de stad Sint-Niklaas, die gescheiden door de Schelde geen uitweg naar het Oosten heeft en door de afstand van Gent, ook niet in de aantrekkingsfeer van die stad is gelegen. Lokeren, die op het einde van de 18de eeuw een grotere bevolking had dan Sint-Niklaas, schijnt daarentegen moeite te hebben gehad om haar aantal inwoners te doen stijgen. Van 11.800 inwoners in 1794 bereikt de stad in 1866 slechts 16.912 inwoners; terwijl Sint-Niklaas van 10.800 inwoners in 1794 zich uitbreidt tot 23.388 inwoners in 1866 (18).

Het spreekt vanzelf dat in Sint-Niklaas de inwijking een belangrijke rol moet hebben gespeeld. De bevolkingsexpansie is natuurlijk het gevolg van de economische expansie : het is inderdaad te Sint-Niklaas dat het merendeel van de fabrieken zich gaan vestigen. In 1825 getuigt Van den Bogaerde, die grondig de toestand in het Land van Waas heeft bestudeerd, sprekende van de *fabrieken ... te St. Nikolaas telt men'er 20; te Lokeren 8 of 9* en voegt er aan toe... *het fabriekwezen der geweven katoenen met zijde stoffen vermengd, is te St. Nikolaas in een meer bloeyenden staat dan in eenige andere plaats der provincie Oost-Vlaanderen en deszelfs verbetering groeit nog van dag tot dag aan* (19).

De bronnen waarover wij beschikten, hebben ons niet toegelaten om vast te stellen of de economische expansie van Sint-Niklaas voortvloeide uit lagere lonen die ter plaatse zouden zijn betaald en dus uit hoofde van gunstiger produktievoorwaarden, dan eerder te wijten was aan het dynamisme en het economisch doorzicht van de ondernemers.

Maar het staat vast dat Lokeren die bekendheid genoot wegens haar lijnwaadblekerijen en waar nog in 1825 ruim één miljoen ellen lijnwaad werden gebleekt, in de eerste helft van de 19de eeuw verhoudingsgewijze achteruit is gebleven ten aanzien van de economische opgang van Sint-Niklaas. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat het precies de lijnwaadblekerijen zijn die te Lokeren de vestiging van nieuwe fabrieken, met rook en damp, hebben tegengehouden. Waren in de Hollandse Tijd die beide steden elkaar nog bijna economisch en

(18) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *o.c.*, dl. 3, blz. 33 en 66; *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général (31 décembre 1866)*, Brussel, 1870, blz. 62 (Ministère de l'Intérieur).

(19) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, *o.c.*, dl. I, blz. 291-293.

sociaal evenwaardig, dan is de evolutie in de volgende jaren dusdanig geweest, dat in 1866 Sint-Niklaas reeds een overheersende positie in het Waasland heeft veroverd (20).

Dat is nagenoeg het ogenblik, waarop de ontwikkeling van het Land van Waas een keerpunt neemt. Zowel op het gebied van de handel, van de nijverheid als van de landbouw kan men een voor de tijdgenoten onmerkbaar begin van een mutatie van structuren vaststellen.

De landbouw was haar traditie hardnekkig trouw gebleven en had zich weinig aan de nieuwe noden van de tijd aangepast. Herinneren wij eraan dat in het Land van Waas de kleine landbouwexploitaties — zoals in het grootste deel van de Vlaamse gewesten — verweg het dominerende type vormden. Volgens de algemene telling van 1846 bedroegen de landbouwuitbatingen van 1 tot 5 ha. 69,6% van het totale aantal. De landbouwbedrijven met een grootte gaande van 5 tot 15 ha. bereikten 23%; terwijl de grote uitbatingen van 15 tot 50 ha. nauwelijks 7,1% vertegenwoordigden. Zeer grote bedrijven van méér dan 50 ha. behoorden tot de uitzonderingen (0,3% volgens dezelfde telling) (21).

De uitbatingsmethodes van de kleine bedrijven hebben in het verleden de bewondering van de reizigers, de economen en de agronomen opgewekt, die nog in de 18de en de 19de eeuw de Vlaamse landbouw ter plaatse kwamen bestuderen. Als vreemdelingen werden zij getroffen door het diep roeren van de bodem, de verbrokkelde velden, de rijke verscheidenheid van de teelten en het uitgebreide vruchtwisselingstelsel.

Sir Richard Weston, een uit Engeland gevluchte edelman, zelf eigenaar van uitgestrekte landerijen in zijn vaderland, is wellicht de allereerste geweest om de aandacht te vestigen op de praktijken van de Waaslandse boer. In zijn tractaat *A discours of Husbandrie used in Brabant and Flanders shewing the wonderful improvement of Land there; and serving as a pattern for our practice in this Commonwealth* geschreven in 1645, zet hij met grote geestdrift en vakkundige nauwkeurigheid aan zijn zonen de Vlaamse landbouwtechniek uiteen

(20) IDEM, dl. I, blz. 290. Voor de stad Lokeren hebben wij met bijzondere vrucht geraadpleegd de onuitgegeven verhandeling van R. DE VLIÉGER, *Bijdrage tot de economisch-sociale geschiedenis der stad Lokeren in de 19e eeuw* (Rijksuniversiteit te Gent, Academiejaar 1960-1961, 3 dln.).

(21) B. VERHAEGEN, *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Leuven-Parijs, 1961, dl. I, blz. 126 (Publications de l'Université Lovanium de Léopoldville, 8).

en spoort hen tot navolging aan (22).

De Duitser J.N. Schwerz, die in het begin van de 19de eeuw onze gewesten bezocht, kwam ook diep onder de indruk van hetgene dat hij in het Waasland vaststelde en noteerde vol ontzag en niet zonder enige huivering : *Wenn man bedenkt dass mit diesem Instrumente — en hiermee bedoelde hij de grote spade — nicht ein Garten, nicht ein einzelnes Stückchen Land, sondern ein ganzer Acker, eine ganze Flur, eine ganze Gegend umgraben wird, so kann man es nicht ohne eine Art von Schauder ansehen* (23).

Diezelfde bewondering vindt men al terug bij een voorganger uit de 18de eeuw Abbé Mann, die rekening houdend met het rendement en logisch doordenkend, het resoluut opnam voor de kleine landbouwexploitaties. Ook H.J.M. Kervijn dacht in diezelfde richting en constateerde in 1849 met grote opluchting *notre petite culture a traversé, sans trop de dommage, trois années d'une crise presque sans exemple*. Die uitspraak getuigt van een onverantwoord optimisme en werd niet door alle tijdgenoten aanvaard (24).

Ducpétiaux wijst daarentegen op de nadelen van het systeem. De verbrokkeling van de gronden stimuleerde een al te talrijke plattelandsbevolking, die enerzijds leidde tot de duurte van de landbouwprodukten in de steden omdat ze weinig op de markt werden aangeboden, maar grotendeels in autoconsumptie werden verbruikt, anderzijds tot een stijging van de pachtprizen. De grondeigenaars konden immers voor kleinere percelen een relatief hogere rente vragen (25).

Oost-Vlaanderen neemt plaats onder de provincies met de grootste stijging van de pachtprizen. In zijn werk over *Het Land van Waes*.

(22) Vertaald in het Nederlands door Prof. De Vocht en Fr. D'Haese en op initiatief der Stad Lokeren uitgegeven door Ir. Lindemans, Brugge, 1950.

(23) J.N. SCHWERZ, *Anleitung zur Kenntnis der Belgischen Landwirtschaft*, Halle, dl. I, blz. 154-155; zie ook Ir. P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, dl. I, Antwerpen, 1952, blz. 150 e.v.

(24) P.A. MANN, *Mémoire sur les moyens d'augmenter la population et de perfectionner la culture dans les Pays-Bas autrichiens*, Brussel, 1775 en *Mémoire sur les grandes fermes*, Brussel, 1780. Zie over Abbé Mann : P. HARSIN, "Un économiste du XVIIIe siècle aux Pays-Bas : l'abbé Mann", *Annales de la Soc. Scientif. de Brux.*, Série D, Scienc. écon., dl. 53 (1933), blz. 147-227; H.J.J.M. KERVIJN, *Observations sur l'agriculture flamande*, Brussel, 1849, blz. 50. Zie ook B. VERHAEGEN, o.c., dl. I, blz. 131.

(25) E. DUCPETIAUX, *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*, Brussel, 1850, blz. 50.

Bijdrage tot de geschiedenis der Landelijke Bevolking in de XIXe eeuw publiceert Prosper Thuysbaert enkele cijfers. Aldus vermeldt hij voor Lokeren als "middencijfer" voor 11 akkers in 1832 : 150,70 fr. en in 1857 voor dezelfde partijen land een gemiddelde pachtprijs van 185,50 fr., hetzij in een tijd van muntstabiliteit een vermeerdering van 16,4%. Het blijft voornamelijk een open vraag of de produktiviteit een zelfde vermeerdering kende. In de Polders was de verhoging nog veel sterker. Daar stegen de prijzen van gronden die te Kallo openbaar werden verpacht van 650 fr. in 1865 tot 670 fr. in 1876, 750 fr. in 1870 en zelfs tot 930 fr. in 1881 (26).

Ook de getuigenissen van de tijdgenoten bevestigen de hausse en onderstrepen tevens de sociale gevolgen die zij met zich meebracht. In zijn verhandeling *De l'Etat de la Mendicité* uitgegeven in 1852 drukt P.C. Van der Meersch zich als volgt uit : *L'acharnement que l'on a mis à vouloir posséder la terre, au prix des plus grands sacrifices, a eu pour effet, d'abord de produire une hausse considérable dans la valeur du sol, ensuite d'accélérer le morcellement des cultures, de faire naître une vive et dangereuse concurrence entre les locataires et de faire monter les fermages à des prix exagérés. Les petits cultivateurs surtout ont contribué ainsi à se créer une situation pleine de périls que la première crise agricole a dû rendre désastreuse.* En nog in 1875 schrijft De Laveleye : *tous ces petits propriétaires n'ont qu'un but, élever le fermage aussi haut que le permet la concurrence des locataires.* Dat er aan deze laatste categorie geen tekort was moge reeds blijken uit het feit dat zij in Oost-Vlaanderen 76% van het totaal aantal der landbouwexploitanten vormden (27).

De kleine uitbatingen vereisten een bovenmatig gebruik van arbeidskrachten, die in gene dele in verhouding stonden tot het rendement. Zij sloten én door gebrek aan kapitaal én om technische redenen (de geringe oppervlakte der percelen), zoals in de meeste andere Vlaamse gewesten, het gebruik van landbouwmachines uit. Het bovenmatig beroep op arbeidskrachten leidde bovendien tot de devvalorisatie van de arbeid, die zich vertolkte in lage lonen of aan de

(26) Kortrijk, 1913, blz. 160-161. Ook in : *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 32, 1932.

(27) P.C. VAN DER MEERSCH, "De l'état de la mendicité", *Bull. de la Com. Centr. de Statist.*, dl. 5, Brussel, 1852, blz. 252 e.v.; E. DE LAVELEYE, *Essai sur l'économie rurale de la Belgique*, 2e verb. en verm. uitg., Parijs, 1875, blz. 233; B. VERHAEGEN, o.c., dl. I, blz. 172-173.

kleine boer de verplichting oplegde om aan zijn werkzaamheden uit hoofde van zijn landbouwexploitatie ook een industriële bedrijvigheid toe te voegen. Het industriële supplement, dat hem het noodzakelijke levensminimum moest waarborgen vond hij in de linnennijverheid, die hij samen met zijn gezin aan huis beoefende. Aldus leest men in het *Dictionnaire de la Flandre Orientale* : *C'est des travaux productifs que la manufacture de toile procure aux cultivateurs, aux femmes et aux enfants de la campagne que nait le supplément de subsistance que la seule culture de la terre ne donnerait pas aux familles rurales...* (28).

Van omstreeks 1865 af begint zich echter ook de landbouw aan de nieuwe vereisten van de tijd aan te passen. Respectievelijk in 1868 en 1869 worden te Kallo en te Moerbeke-Waas, aan de grens van de polderstreek, twee suikerfabrieken opgericht en gaan de polderboeren de teelt van de suikerbieten met goed gevolg aanvatten en voortzetten (29). De vlasteelt kent een belangrijke inkrimping, de veeveelt daarentegen komt tot uitbreiding. De ontzaglijke versnippering van de bebouwde gronden in kleine bedrijven heeft echter de aanpassing van de landbouw in grote mate verhinderd. Pas na 1880 verkrijgen de landbouwbedrijven met een oppervlakte van 5 à 15 ha. een zekere uitbreiding. De diepe depressie heeft inderdaad een aantal kleine boeren uitgeschakeld en de ontwikkeling van middelgrote exploitaties bevorderd. Het is misschien overbodig er nog aan toe te voegen dat de culturen van koolzaad en van lijnzaad die nog in de eerste periode de grondstof leverde voor de olieslagerijen, geen rol van betekenis meer vervullen in het economisch leven. Op het einde van de periode zijn de olieslagerijen en de zeepziederijen door de concurrentie van fabrieken buiten het Land van Waas praktisch helemaal verdwenen (30).

De landarbeiders vormden een belangrijk deel van de plattelandsbevolking. Thuysbaert in zijn bovengenoemde monografie geeft per kanton het volgende percentage aan : voor Beveren 49,9% ; voor Temse 31,3% ; voor Sint-Gillis 17,6% ; voor Sint-Niklaas 22,6% en voor Lokeren 15,40%.

(28) Gent, 1834, blz. 193. Zie B. VERHAEGEN, o.c., blz. 161.

(29) A. BUVE, "Aantekeningen tot de geschiedenis van de suikernijverheid in het Waasland", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 62, 1957, blz. 104 e.v.

(30) Pr. THUYSBAERT, o.c., blz. 280 e.v.

De lonen waren laag, veelal lager dan in de rest van Vlaanderen. Te Tielrode bedroeg het dagloon in de jaren 1810-1820 gemiddeld 6 stuivers, met de kost. Te Temse sprak men van 6 stuivers in de winter en 8 stuivers in de zomer. Volgens De Lichtervelde bedroeg het gemiddelde dagloon van de landarbeiders in 1815 in de streek tussen de Durme en de Lede 13 stuivers hetzij 1,20 fr. zonder de kost. In 1822 was het gemiddelde 13 à 14 stuivers voor de mannen en 10 stuivers voor de vrouwen, hetzij resp. 1,20 fr., 1,30 fr. en 1 fr. telkens zonder de kost; met eten en drinken schommelde het dagloon voor de mannen tussen 6 à 7 stuivers. Met het toenemen van de armoede rond het midden van de eeuw daalden de lonen nog. Te Stekene betaalde men in 1848 aan de landarbeiders een dagloon van 10 à 12 stuivers, hetzij 1 fr. à 1,10 fr. zonder de kost (31).

Ook taaklonen waren niet onbekend en gaven de arbeiders kans op een grotere verdienste. Te Lokeren betaalde men voor het pikken 0,05 fr. de roede of 20,21 fr. per ha.; voor het maaien 0,02 fr. de roede of 15 fr. per ha. met enige potten bier; voor het hooien 0,08 fr. per roede of 55 fr. per ha. Met pikken en maaien kon de werkman tot 5 fr. daags verdienen, met hooien 3 à 4 fr. en met spitten 2 à 3 fr. Doch het werken in onderneming werd enkel gedaan door de losse arbeiders, die niet bestendig op het hof werkzaam waren (32).

Maar behoudens de lage lonen was volgens Thuysbaert de *voornaemste kwael in het Waesland* de onbestendigheid van het werk, die de landarbeider er toe aanzette tijdelijk uit te wijken naar de polders ook over de grens. Zelfs de kinderen vanaf 13 jaar trokken naar de Zeeuwse Polders om er te wieden. In de Polders waren overigens de landarbeiders niet alleen talrijker maar werden ook beter betaald. Volgens geloofwaardige getuigenissen schommelde het dagloon er tussen de 8 à 10 stuivers met de kost, wanneer het op de "Hoogen" 6 à 7 stuivers bedroeg. Te Kallo betaalde men van 9 tot 14 st. voor de vrouwen (0,81 fr. à 1,26 fr.). Het meeste werk gebeurde echter in taakloon. Een goede arbeider kon er 3,50 fr. à 4,50 fr. per dag verdienen.

(31) I.F. DE LICHTERVELDE, *Mémoire sur les fonds ruraux du département de l'Escaut*, Gent, 1815; Pr. THUYSBAERT, o.c., blz. 233 e.v.; zie verder ook G. BRAIVE, "Le monde paysan belge de 1830 à 1870", *Belg. Tijdschr. voor Nieuwste Geschied.*—*Rev. belge d'Hist. contemporaine*, IV, 1973, 1-2, blz. 176 e.v.

(32) Pr. THUYSBAERT, o.c., blz. 237.

Van omstreeks 1880 af hebben zich in de landbouw lichte loonstijgingen voorgedaan. Te Beveren wordt als dagloon voor de man toen 2 fr. betaald en 1 fr. voor de vrouw, telkens zonder de kost. Te Temse en te Haasdonk betaalt men met de kost 1,15 fr. voor de man en 0,80 fr. voor de vrouw. Te Hamme verklaart een landbouwer in 1886 : *L'ouvrier agricole n'a pas beaucoup de motifs de se plaindre; il est mieux nourri qu'autrefois alors qu'il gagnait 6 sous tandis qu'il en gagne maintenant 8 à 9.* Te Lokeren bevestigt een landbouwer het loon van 9 stuivers : *Aujourd'hui l'ouvrier gagne 81 centimes plus la nourriture. Il y a vingt ans, il gagnait 54 centimes en hiver et 75 centimes en été.* Deze loonaanpassingen, hoe gering ook, zijn merkwaardig omdat elders in het land ten gevolge van de landbouwdepressie die inzet vanaf circa 1880 en die blijft voortduren tot 1895 de lonen in de sektor veeleer een daling hebben ondergaan. Dat zou er op wijzen dat de opgang van de nijverheid in het Land van Waas reeds zijn invloed laat gelden en aldus aanpassing van de lonen in de landbouw noodzakelijk maakte (33).

Deze geringe vooruitgang in de landbouw valt op wanneer men hem vergelijkt met de opgang van de nijverheid. Het is in die zin dat men kan spreken van industrialisatie van het Waasland. Er is hier dus geen sprake van grootnijverheid in de moderne betekenis van het woord, maar wel van het vermenigvuldigen van bedrijven die fabriekmatig de produktie aanvatten en een min of meer groot aantal arbeiders te werk stellen. De expansie van de fabrieken is begonnen en was ten andere alleen mogelijk door het systematisch doorvoeren van de mechanisatie. Ofschoon in de eerste helft van de 19de eeuw de spinnerij reeds ten dele was gemechaniseerd, werd na 1860 haar mechanische uitrusting vernieuwd en vervangen door moderne meer op punt gestelde machines. Bovendien is er vanaf die tijd ook voor het eerst sprake van mechanisatie in de weverij.

In de katoennijverheid werden de eerste mechanische weefgetouwen pas opgesteld na 1860. Tien jaar later worden er in het distrikt van Sint-Niklaas 130 mechanische getouwen gerecenseerd tegenover 900 handgetouwen, zodat het weven toen nog bijna 9/10 met de hand gebeurde (34).

(33) IDEM, blz. 235-236.

(34) A.R.A., Brussel, *Kamers van Koophandel*, nr. 798, *Enquête industrielle. Questionnaire A. Documents statistiques généraux. Industrie du Coton*, Antwoord van de Kamer van Koophandel van Sint-Niklaas, 15 september 1870 : ... *Le nombre des métiers affectés au coton pur est à peu près resté le même qu'en 1860. On peut l'évaluer à environ 1030, soit 130 métiers mécaniques et 900 métiers à bras.*

Wat de lijnwaadindustrie betreft, is naar de enquête van 1870, het aantal spullen sedert 1860 met 4/5 vermeerderd, terwijl het verwerkte vlas in diezelfde periode steeg van 100.000 tot 500.000 kg. In tegenstelling met de katoenweverij wordt de lijnwaadproduktie reeds voor de 9/10 geleverd door mechanische weefgetouwen; terwijl het handweven nog slechts voor 1/10 tussenkomt. De verhouding in de lijnwaadweverij is dus omgekeerd evenredig met die in de katoenindustrie (35).

In de wolnijverheid werden de eerste mechanische weefgetouwen eveneens pas na 1860 opgesteld. De toestand in deze sektor vertoont meer overeenstemming met de katoen-, dan met de linnenindustrie. In 1870 zijn immers op de 1470 weefgetouwen nog maar 120 mechanische getouwen, terwijl de overige 1350 nog steeds handgetouwen zijn. Maar hoe bescheiden de aanvang van de mechanisatie ook was, toch liet ze haar invloed gelden op de produktie. Alleen door haar kan immers de stijging in de produktie die zich tussen de jaren 1860-1870 voordeed, worden verklaard vermits in die periode het totale aantal getouwen onveranderd bleef (36).

Al bij al bleef de mechanisatie in de tweede helft van de 19de eeuw in het Land van Waas hoofdzakelijk beperkt tot de textielindustrie. De bedrijven worden vooral geconcentreerd in de steden en die concentratie werkt als een sneeuwbal. Het centrum waar de nijverheid samentrekt, was door de ontwikkeling van de eerste periode aangewezen. De expansie die Sint-Niklaas toen had beleefd, was er de oorzaak van dat de fabrieksconcentratie er grotere afmetingen ging aannemen dan elders. Die stad verwerft de positie van nijverheidsmetropool in het Land van Waas en wordt dank zij de invloed van de economische factor op de gezamenlijke maatschappij van onze dagen de hoofdplaats van de streek. Lokeren wordt definitief de satelliet

(35) *IBIDEM, Industrie du lin. IDEM : il existe dans le ressort 5 tissages mécaniques; 3 pour les tolles unies et 2 pour les toiles à voiles et à baches. Une fabrique occupe en outre 60 métiers à bras pour la confection de ce dernier article. Nous avons également 200 métiers à bras affectés à la production des toiles d'emballage. Le métier mécanique produisant six fois autant que le métier à bras le tissage mécanique donne les 9/10 à la production générale, le tissage ordinaire ne fournit donc que le 1/10.*

(36) *IBIDEM, Industrie de la laine. IDEM : Le nombre de métiers affectés au tissage des articles de laine pure et de laine mélangée de coton peut être évalué à environ 1470 dont 120 métiers mécaniques et 1350 métiers à bras. Le nombre global des métiers n'a pas augmenté, mais le tissage mécanique introduit après 1860 a notablement fait accroître la production.*

van haar vroegere rivale en zal de fabriekmatige produktie bevorderen en aanmoedigen zonder de overheersende positie van Sint-Niklaas te kunnen bedreigen.

Een bewijs daarvan vindt men reeds in de verdere demografische ontwikkeling van de beide centra. In 1900 bereikt Lokeren nog geen 21.000 inwoners, terwijl Sint-Niklaas er dan reeds ruim 31.000 telt (37).

Een derde centrum in volle expansie — zij het op meer bescheiden schaal — is Temse, waar de bevolking stijgt van 4.959 in 1774 tot 8.169 in 1866 en tot 12.348 in 1900. Ook hier is het de industrialisatie die aan de basis ligt van die gunstige demografische ontwikkeling (38).

In 1870 was aldaar gevestigd een mechanische katoenspinnerij, op dat ogenblik ten andere de enige in het distrikt van Sint-Niklaas. Deze fabriek was opgericht door de bekende Brusselse businessman Edouard Otlet en had een capaciteit van 9000 spinnen. De hennep- en jutespinnerijen waren er van veel kleinere omvang, maar ten getale van twee : het bedrijf van Orlay en Zoon telde 600 spinnen, dat van Andries en Brys werkte met 1000 spinnen. Verder vermeldt dezelfde enquête van 1870 twee lijnwaadweverijen : de onderneming van William Wilfort uitgerust met 50 mechanische getouwen en de handweverij van Wittock-van Landeghem met 50 à 60 getouwen (39).

De scheepstimmerwerf was te Temse in de 19de eeuw niet onbestaande, maar had toch nog niet de vlucht genomen die hij in de volgende periode zal bereiken. Omstreeks 1880 was er slechts één enkel aldaar gevestigd. In de statistiek van 1910 worden er daarentegen reeds drie vermeld die gezamenlijk 144 arbeiders te werk stelden (40).

(37) *Statistique de Belgique. Population. Recensement général du 31 décembre 1900*, Brussel, 1903, dl. 1, blz. 458-459 : Lokeren H(ommes) 10.363 F(emmes) 10.635; St.-Nicolas H. 14.722 F. 16.361 (Ministère de l'Intérieur).

(38) A.J.L. VAN DEN BOGAERDE, o.c., dl. 3, blz. 288. *Statistique de la Belgique. Population. Recensement général du 31 décembre 1900*, dl. 1, blz. 458-459.

(39) A.R.A. Brussel, *Kamers van Koophandel*, nr. 798, *Enquête industrielle. Questionnaire B. Industrie du Coton. Rempli par M. Otlet, filateur à Tamise*. Schrijven gericht aan L. Billiet, secretaris van de Kamer van Koophandel van Sint-Niklaas, 25 augustus 1870.

(40) Fr. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen, 3e r., arrond. St.-Niklaas*, dl. 4, blz. 29; *Recensement de l'Industrie et du Commerce (31 décembre 1910)*, boekdeel V, Brussel, 1919, blz. 477 (Ministère de l'Industrie et du Travail).

Hoe belangrijk de expansie van de drie bovengenoemde centra ook was, in andere plaatsen vond de nieuwe techniek eveneens ingang zij het op meer bescheiden schaal. De opgang van Beveren-Waas en Stekene kan men inderdaad tot in deze periode laten opklimmen.

De industriële expansie onderstelde aanpassing van de infrastructuur. De aanleg van een eerste spoorweg dateert uit de eerste periode. De uitbouw van het spoorwegnet is in de eerste plaats een zaak geweest van de privé sector. De Belgische Staat had in die jaren weinig of geen belangstelling voor dat afgelegen gewest. Het privé-initiatief heeft daarentegen blijk gegeven van heel wat meer doorzicht met als gevolg dat Sint-Niklaas de zetel werd van niet minder dan drie spoorwegmaatschappijen.

Bij Koninklijk Besluit van 16 november 1842 werd Gustaaf Jozef De Ridder, hoofdingenieur bij Bruggen en Wegen en die samen met de Brusselaar Pierre Simons de bouwer was geweest van de eerste continentale spoorweglijn tussen Mechelen en Brussel, ten persoonlijke titel de concessie toegekend voor de aanleg van een spoorlijn tussen Antwerpen en Gent over Sint-Niklaas en Lokeren. Voor die spoorlijn werd geen enkele subsidie van overheidswege verleend. Met als gevolg dat er ter wille van de besparing die er uit voortvloeide, de bouwer van de lijn een smalspoor van niet meer dan 1.151 m breedte voorzag inplaats van 1.435 m. Bovendien ontwierp hijzelf een beterkope locomotief. De spoorlijn kwam tussen Sint-Niklaas en Antwerpen klaar in iets minder dan twee jaar. Inderdaad, op 6 november 1844 vertrok een eerste reizigerstrein uit Sint-Niklaas aan de vijfstraten omdat toen nog geen overeenkomst was bereikt over de definitieve inplanting van het station. In 1845 werd de exploitatie overgedragen aan een maatschappij, de *Compagnie du Chemin de fer d'Anvers à Gand* of de *Société du Pays de Waes* (in de volksmond getheten Pietje Waes). In 1847 kwam ook de verbinding met Gent tot stand. Tegen het einde van de eeuw, meer bepaald op 1 juni 1896, werd de lijn ten slotte overgenomen door de Belgische Staatsspoorwegen, die in één nacht de krachttoer volbrachten voor de vervanging van de smalspoor op standaardbreedte (41). De spoorlijn Gent-Ant-

(41) A. BUVE, "Openbare vervoerdiensten in het Land van Waes", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 66, 1063, blz. 136-139; J. BEKERS, "De eerste spoorverbinding van Antwerpen naar Sint-Niklaas", *Het Land van Beveren*, 1971, jg. XIV, blz. 42-49; IDEM, *Administratieve beslissingen, 19e-20e eeuw : De aanleg van een spoorweg, 1841-1844*. In : *De besluitvorming vroeger en nu*. Tentoon-

werpen over Lokeren en Sint-Niklaas bevorderde in de eerste plaats de uitwijking naar Gent en Antwerpen. Ze kwam in feite neer op een verbinding binnen de grenzen van het Waasland met langs de ene kant als eindstation te Gent, het Land van Waasstation, en langs de andere kant te Antwerpen, het Vlaams Hoofd.

In de tweede helft van de 19de eeuw werden aangelegd de spoorlijnen van Dender en Waas, d.w.z. van Lokeren op Dendermonde, Lokeren op Eeklo, Mechelen- Terneuzen, Sint-Niklaas op Dendermonde en Moerbeke-Sint-Gillis. Deze laatste was bedoeld om doorgetrokken te worden tot Antwerpen om zo Brugge met de Scheldestad te verbinden, maar de maatschappij die in 1872 het werk ondernam, werd ontbonden zodat de spoorlijn onvoltooid bleef (42).

Van veel grotere betekenis is geweest de aanleg van de spoorlijn Mechelen-Terneuzen. Die lijn werd verwezenlijkt door toedoen van de *S.A. du Chemin de Fer international de Malines à Terneuzen* opgericht bij akte verleden voor notaris Ch.L. Bocklandt te Sint-Niklaas op 27 augustus 1868 en goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 7 januari 1869. De bouw van de lijn nam nagenoeg drie jaar in beslag. Zij had een totale lengte van 67.250 km en had haar oorsprong te Hombeek, waar zij aansloot op de staatslijn Mechelen-Dendermonde. Tussen het station van Hombeek en Mechelen werd ingevolge of overeenkomstig een speciale overeenkomst gebruik gemaakt van het Staatspoor. Anderzijds werd tussen de stations Sluiskil en Terneuzen de lijn gemeenschappelijk gebruikt met de Maatschappij Gent-Terneuzen. De aanleg werd gedaan in enkel spoor maar met verplichting tot ontdubbeling over te gaan van zodra de inkomsten gedurende twee opeenvolgende jaren de som van 20.000 fr. zouden bereiken. De stad Sint-Niklaas en de gemeenten Temse, Bornem, Puurs en Willebroek die alle belang hadden bij de aanleg van de spoorlijn, kwamen voor een belangrijk deel tussen in de financiering door het inschrijven van duizend bevoorrechte aandelen van 500 (goud)frank. De directie gaf blijk van dynamisme en initiatief. Op haar verzoek werd een rechtstreekse boottrein tussen Brussel-Noord en Terneuzen ingelegd zonder oponthoud aan de grens. De politie- en douanecontrole gebeurden onderweg tussen Sint-Niklaas en Terneuzen. Te Terneuzen werd bovendien de verbinding met de mailboot naar Harwick verze-

stelling 15 april-17 mei 1975, Brussel, 1975, blz. 105-145. Zie voor het in 1972 afgebroken station : W. BOONEFAES, "Het afgebroken stationsgebouw van Sint-Niklaas", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 78, 1975, blz. 205-207.

(42)U. LAMALLE, *Histoire des chemins de fer belges*, Brussel, 1953, blz. 42 e.v.

kerd in een recordtempo bij middel van een eigen postkoets. Ook de haven werd geëxploiteerd door de maatschappij in samenwerking met de maatschappij Gent-Terneuzen. In de 19de eeuw bestond de goedere-trafiek hoofdzakelijk uit landbouwprodukten, waarbij in het bietenseizoen de suikerbieten het hoogtepunt vormden, verder bouwmaterialen en enig havenverkeer te Terneuzen. De maatschappij werd in 1951 overgenomen door de N.M.B.S., waarmee dan definitief het tijdperk van de private spoorwegmaatschappijen in België werd afgesloten (43).

Door de aanleg van het spoorweganet in de tweede periode werd het Land van Waas zowel in Noord-Oostelijke als in Zuid-Westelijke richting voor het verkeer opengesteld. Het dient te worden onderstreept dat het spoorweganet in het Land van Waas aanvankelijk niet werd ingericht op extra-regionaal, laat staan internationaal verkeer. De beide eindpunten Antwerpen en Gent werden niet rechtstreeks met staatsbanen verbonden, maar eindigden op de rand van de beide grote steden. De eerste interregionale verbinding kwam pas in de tweede periode, nl. die van de industrialisatie tot stand. De uitwijking uit de plattelandsdorpen heeft in grote trekken dat nieuwe wegennet gevolgd. Op het einde van de behandelde periode is er reeds een bescheiden begin van pendelarbeid, maar deze nieuwe vorm van uitwijking zal vooral uitbreiding nemen na de Eerste Wereldoorlog.

De economie van het Land van Waas heeft zich aldus in de loop van de 19de eeuw tot een integrerend deel van de nationale economie ontwikkeld. Tot op het einde van de 18de eeuw leeft het Waasland als het ware binnen goed afgebakende grenzen : ten Oosten en ten Zuiden de Schelde, ten Noorden de Nederlandse Republiek. In de loop van de 19de eeuw zal de industriële expansie zich binnen dat gebied ontwikkelen en daardoor zelf aanvankelijk belemmerd worden. De landbouw blijft de traditionele bron van inkomen. De bevolking is zozeer door traditie gebonden dat de uitwijking haar ten grote dele afschrikt.

Het is pas omstreeks 1865 dat die traditionele grens begint te wijken en dat de industrialisatie een belangrijke plaats gaat innemen. Niet alleen wordt de mechanisatie doorgevoerd, maar men begint ook het voordeel van de specialisatie in de produktie in te zien. Na eerst grondstoffen van eigen bodem te hebben verwerkt, komt men er toe

(43) W. BOONEFAES, "De spoorweg Mechelen-Terneuzen", *Annalen van ... het Land van Waas*, dl. 74, 1971, blz. 31 e.v.

nu uit de vreemde in te voeren om de nieuwe nijverheden in stand te houden of zelf op te richten. Ook de landbouw past zich aan inzake produktie aan de nieuwe vereisten van de tijd. Van dat ogenblik af kan men zeggen dat het Land van Waas zich heeft geïntegreerd in de Belgische economie. Immers zoals voor al de grote nijverheden van het land is het Land van Waas aangewezen op de import van grondstoffen en vanzelfsprekend op de uitvoer van haar fabrikaten.

Ook het tweede kenmerk van de Belgische economie vindt men in die periode terug in de Wase nijverheid. Zij is eveneens ten dele ingesteld op half afgewerkte fabrikaten. Typisch in dat opzicht is het verdwijnen van de hoedenmakerij en haar vervanging door de peltterij. Dat kenmerk is echter geen eindpunt van de ontwikkeling. In de 20ste eeuw zal inderdaad het Land van Waas voortgaan op de weg van de specialisatie in de nijverheid en de half afgewerkte fabrikaten zoeken te vervangen door afgewerkte produkten.

De opbloei van handel en nijverheid is ongetwijfeld het meest ten goede gekomen aan de plaatselijke burgerij, die in de 19de eeuw haar getalsterkte ziet groeien en terzelfdertijd haar positie verstevigt. De opgang van de Waaslandse burgerij volgt aldus de algemene trend die zich voordoet in de negentiende-eeuwse Belgische maatschappij. Aan gezien zij een groot deel van haar kapitaal bovendien in gronden heeft belegd, heeft zij zoals de andere grondeigenaars én van de structuur in de landbouw én van de stijging van de pachtprizen maximaal geprofiteerd. De pachtprizen zijn overigens sneller gestegen dan de waarde van de gronden (44).

De stijging van de landbouwprijzen die inzet van 1822 en blijft voortduren tot 1880 is alleen ten goede gekomen aan de boeren-eigenaars en de grote pachters. De te talrijke plattelandsbevolking heeft hen bovendien goedkope arbeidskrachten bezorgd (45).

(44) B. VERHAEGEN, o.c., dl. 1, blz. 171 e.v.

(45) M. PEETERS, "Les prix et les rendements de l'agriculture belge de 1791 à 1935", *Bulletin de l'Inst. de Scienc. Econ.*, Leuven, dl. 7, 1936, blz. 349-350.

J. GADISSEUR toonde aan in zijn bijdrage "Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913" (*Belg. Tijdschr. vr. Nieuwste Geschied.* - *Revue belge d'Hist. contemporaine*, IV, 1973, 1-2, blz. 20) dat de depressie die zich vanaf 1880 volop doorzet, reeds terugreikt tot de periode van stagnatie en zelfs van regressie die aanvangt vanaf 1867.

De kleine pachters — die de overgrote meerderheid vormen — hebben daarentegen uit de stijging van de landbouwprijzen geen profijt kunnen halen. Zij produceerden immers maar in geringe mate voor de markt. Daarbij kwam dat de pachtprizen in nog sterkere mate stegen dan de prijzen van de landbouwprodukten (30% tegenover 18 à 20%). Door gebrek aan kapitaal en onder druk van de hoge pachten zijn ze verplicht geworden tot het leveren van buitengewone arbeidsprestaties. Ze werden er toe gedwongen aan het zware labeur dat rechtstreeks verband hield met hun landbouwexploitatie, ook nog een industriële bedrijvigheid toe te voegen, eerst en vooral onder de vorm van huisnijverheid waarbij het gehele gezin werd betrokken. Later, met de uitbouw van het wegennet heeft de man bijverdienste gezocht buiten het bedrijf, hetzij als pendelaar naar de grote centra, aanvankelijk naar het industriecentrum Gent en daarna ook naar de havenstad Antwerpen, hetzij als seizoenarbeiders in de landbouw, traditioneel naar de Hollandse Polders, later ook naar Frankrijk (46).

De kleine pachter onderging zijn harde lot met gelatenheid. Pas tegen het einde van de eeuw en dan vooral onder impuls van de Boerenbond zullen landbouwverenigingen worden opgericht. Het eerst kwamen tot ontwikkeling de mutualiteiten voor de verzekering van de veestapel. Pas na 1900 stichtte de Belgische Boerenbond in het Land van Waas enkele parochiale verenigingen, vooral geitenkwekers-syndicaten, en bovendien een Raiffeisenkas en een coöperatieve melkerij te Eksaarde. De *Belgische Werklieden Partij* vond bij de Waaslandse boer nog moeilijker gehoor (47).

De talrijke landarbeiders hebben hunnerzijds zich tevreden moeten stellen met lage lonen, lager dan in de meeste andere Belgische provincies. De nominale lonen zijn voor het grootste gedeelte van de eeuw ongewijzigd gebleven, met zelfs een inzinking rond het midden van de eeuw. Als reële lonen hadden zij bij de stijging van de prijzen een nog geringere koopkracht. Pas van omstreeks 1880 af, is het tot lichte loonsverhogingen gekomen blijkbaar onder invloed van de con-

(46) B. VERHAEGEN, *o.c.*, dl. 1, blz. 177 e.v.; G. BRAIVE, *o.c.*, blz. 173; J. CRAEYBECKX, "De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren", *Belg. Tijdschr. vr. Nieuwste Geschied. - Rev. belge d'Hist. contemporaine*, IV, 1973, 1-2, blz. 200-201.

(47) P. THUYSBAERT, *o.c.*, blz. 90-92; J. CRAEYBECKX, *o.c.*, blz. 216.

currentie van de andere economische mogelijkheden die toen open stonden (48).

De fabrieksarbeiders hadden het eveneens moeilijk mede uit hoofde van de talrijke misbruiken waarvan zij het slachtoffer waren. Maar ook hun situatie verschilde weinig of niet van die van hun lotgenoten in andere Belgische textiel fabrieken. Onder invloed van de fabriek kwam het *trucksysteem* tot een zo ruime expansie dat de arbeiders het als een normaal verschijnsel gingen beschouwen of schoon hun levensstandaard verhoudingsgewijze lager lag dan van hun ouders in de eerste periode. Het moge volstaan te verwijzen naar de toestand in de pelterij, die door Karl Beerblock op grond van een uitgebreide enquête wordt uiteengezet, om zich een denkbeeld te vormen van de sociale misbruiken en wantoestanden die toen in zwang waren. Zo getuigt hij : *Une éjarreuse de l'atelier me demande du travail chez elle, pour sa mère et pour elle-même. La mère est coupeuse de poils; le patron pour lequel elle travaille actuellement, ne veut lui donner d'ouvrage que jusqu'à concurrence des achats qu'elle fait chaque semaine dans son magasin, où tout est vendu cher. Par exemple, le charbon y coute fr. 1,80 les 50 kilos, tandis que la coopérative ouvrière vend la même qualité à fr. 1,40 (soit une différence de 8 frs par 1000 kilos)* (49). Of een ander voorbeeld : *Un travailleur de peaux vient me demander de l'ouvrage. Il aimerait, dit-il, à travailler chez moi, parce que mes ouvriers disposent librement de leur salaire et qu'ils ne sont pas forcés à boire par le patron. Jusqu'ici, il a été contraint à consommer de la bière et de l'alcool, qui le rendent malade et lui coûtent de l'argent. Il est faible de santé et supprime mal la boisson.* (50).

De arbeiders hebben getracht hun levensstandaard enigszins te verbeteren door het bewerken van enkele aren grond waarvan de opbrengst moest dienen behalve voor eigen onderhoud ook voor het kweken van enig klein- en pluimvee. Om die lapjes grond te kunnen bekomen boden zij overdreven prijzen en hebben er aldus zelf toe bijgedragen om de grondrente te voeden. De terugkeer naar het land, *retour aux champs*, werd in de hand gewerkt door de goedkope

(48) B. VERHAEGEN, o.c., dl. 1, blz. 146 e.v.; Pr. THUYSBAERT, o.c., blz. 237.

(49) K. BEERBLOCK, o.c., blz. 128.

(50) IDEM, blz. 132.

spoorabonnementen voor arbeiders (51).

Uit deze vaststellingen moet men besluiten dat ondanks de opgang van handel en nijverheid in het Land van Waas na 1865 de gunstige weerslag op de sociale toestand van het grootste gedeelte der Waaslandse bevolking — zoals ten andere voor de Belgische arbeiders in het algemeen — vooralsnog uitblijft. Sociale verbetering zal pas intreden tegen het einde en vooral na het hier behandelde tijdperk in aansluiting met en overeenkomstig de algemene ontwikkelingstrend, die zich dan voordoet in de Belgische maatschappij.

*
* *
*

Met de bovenstaande schets hebben wij in de eerste plaats de bedoeling gehad een meer diepgaand onderzoek te stimuleren. De bronnen voorhanden in de stadsarchieven van Lokeren en van Sint-Niklaas en in de rijksarchieven te Beveren-Waas en te Gent, alsmede in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, maken het mogelijk het integratieproces kwalitatief en kwantitatief te nuanceren en te preciseren.

Het is praktisch onbegonnen werk om een volledig overzicht te geven van de bronnen die voor het onderzoek in aanmerking komen. Maar voor de economische-sociale probleemstelling zal men toch in de eerste plaats raadplegen de afdelingen landbouw, handel en nijverheid, statistiek en infrastructuur, gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen; naast bronnen van demografische aard als de burgerlijke stand, de bevolkingsregisters, de registers voor in- en uitwijking, van grens- en seizoenarbeiders of van andere beroepscategorieën. Voor de bezitsstructuren zijn essentieel : de bescheiden van de hypotheek- en registratiekantoren, van het kadaster, de notariële minuten en de fiscale bronnen voor wat de bezittende klasse betreft; de archieven van de arbesturen of Burelen van Weldadigheid, van de Burgerlijke Godshuizen en van de gestichten voor de economisch zwakken. Voor de sociale beroeringen zijn de meeste gegevens te putten uit de politierapporten, de rapporten van de arrondissementscommissarissen en van de provinciegouverneurs, uit de dossiers ter zake en uit gerechtelijke bescheiden.

Alhoewel in het economisch liberale België van de 19de eeuw de

(51) J. CRAEYBECKX, o.c., blz. 201.

economische integratie ongetwijfeld de meest determinerende en drijvende kracht is geweest, ware het niettemin interessant om na te gaan hoe, in welke mate, waar en wanneer het assimilatieproces zich heeft voorgedaan op politiek en cultureel vlak, welke veranderingen zich hebben voltrokken in de mentaliteit of in hoever de inwoners van het Land van Waas beroerd zijn geworden door of aandeel hebben gehad in de grote Belgische problemen van de 19de eeuw : het unionisme, het orangisme, de partijstrijd, de taalstrijd en de ontluikende Vlaamse beweging, de schoolstrijd...

Uiteraard blijft eveneens te onderzoeken welke stimulans is uitgegaan van de zich vormende centrale staat die zich, op binnenlands vlak, het vroegst manifesteerde in de maandenlange strijd welke aan de tot stand koming van de organieke gemeente- en provinciewet voorafging. Of integendeel, het initiatief werd genomen door privé personen of groeperingen, hetzij ter plaatse zelf; dan wel contacten werden gelegd vanuit aanpalende streken of verder afgelegen gebieden. Voor al deze aspecten zijn eveneens bronnen voorhanden in de bovenstaande archiefbewaarplaatsen.

Men zal voor deze vraagstellingen in de eerste plaats consulteren de ontvangen en uitgaande briefwisseling van de overheidsdiensten, de registers van beraadslagingen van de plaatselijke autoriteiten, de papieren van de commissies ter zake, de specifieke dossiers, privé archieven, en daarenboven de gedrukte bronnen, als het *Belgisch Staatsblad*, de *Parlementaire Documenten*, de pers, pamfletten en folders.

Tenslotte ware het interessant dezelfde problemen ook te onderzoeken voor de andere nog afzijdig gebleven streken. Wij denken bijvoorbeeld aan de ontsluiting van de Dendervallei, van de Antwerpse Kempen en van de provincies Limburg en Luxemburg. Die detailonderzoeken zijn immers noodzakelijk om door comparatieve studie te komen tot een beeld van de zich vormende Belgische Staat.

H. Coppejans-Desmedt, Ham 12, 9000 Gent

LE PAYS DE WAES AU XIXe SIECLE

De l' "autarcie" à l'intégration dans la Belgique

par

H. COPPEJANS-DESMEDT

RESUME

La création du Royaume de Belgique n'impliquait pas la consécration ou la reconnaissance officielle d'un lien historiquement forgé entre les différentes parties du pays. Au contraire, dès le début, le gouvernement était confronté avec un régionalisme, voire même un particularisme très prononcé. Le rapprochement des intérêts contradictoires et l'intégration des régions jusqu'alors isolées étaient, sur le plan de la politique intérieure, les conditions *sine qua non* de la considération et de la survie du jeune Etat belge.

La présente contribution a pour but d'examiner quand et comment s'est accomplie l'intégration de l'une de ces régions isolées, le Pays de Waes. Jusqu'au XVIIIe siècle, le Pays de Waes resta une région essentiellement agricole. Vers la fin de l'Ancien Régime cependant un renouveau apparut : l'activité industrielle se développa notamment par suite de l'expansion du travail à domicile et de l'introduction de quelques industries nouvelles. Le progrès de l'industrie amena l'expansion du commerce qui, à son tour, encouragea le développement de l'infrastructure. L'essor économique entraîna bien sûr la croissance démographique. A Lokeren, la ville la plus peuplée du Pays de Waes au début du XIXe siècle, cette croissance resta inférieure à celle de Saint-Nicolas et la tendance s'accrut encore pendant la seconde moitié du XIXe siècle, au point que Saint-Nicolas finit par occuper la première place dans la région, au détriment de Lokeren reléguée au second plan. Un troisième centre, Tamise, se développa également, grâce à l'introduction de la filature mécanique.

L'année 1865 marqua un tournant dans l'évolution de la région : dès ce moment l'industrialisation connut un développement ininterrompu. La mécanisation fut introduite, mais en outre, les entrepreneurs commencèrent à entrevoir les avantages de la spécialisation dans la production. Naturellement la condition sociale de la population se ressentit de l'expansion de l'industrie. Le processus au XIXe siècle eut pour conséquence de faire sortir le Pays de Waes de son isolement et de l'intégrer dans l'économie nationale, partant dans l'Etat belge.

La présente contribution ne prétend pas être exhaustive. L'industrialisation a, sans aucun doute, été l'élément moteur du processus d'intégration de la région; mais elle ne fut qu'un facteur parmi d'autres. L'ensemble de ces facteurs d'intégration mériterait d'être étudié. D'autre part la contribution qui précède incitera peut-être les chercheurs à s'attaquer à un sujet peu étudié jusqu'à présent.

THE WAES-DISTRICT IN THE 19th CENTURY

From "Autarky" to Integration into Belgium

by

H. COPPEJANS-DESMEDT

SUMMARY

The creation of the Kingdom of Belgium did not imply the ratification or the official recognition of a tie which had been forged historically among the different parts of the country. On the contrary, right from the start the government was confronted with a regionalism, indeed even with a strongly marked particularism. The reconciliation of the conflicting interests and the integration of the regions which had up to then been isolated, were, from the point of view of home policy sine qua non conditions for the ratification and the survival of the young Belgian state.

The present contribution aims at investigating when and how the integration of one of those isolated regions, the Waes-district, was accomplished.

Up to the 18th century the Waes-district remained an essentially agricultural region. By the end of the Ancien Regime, however, there was a renewal : the industrial activity developed indeed through the expansion of the home-industry and the introduction of a few new industries. The progress of industry resulted in the expansion of trade, which in turn fostered the development of the infrastructure. The economic rise obviously entailed the demographic growth. At Lokeren, the most densely populated town of the Waes-district at the beginning of the 19th century, this growth stayed below the level of St.Nicolas and this tendency was further strenghtened during the latter half of the 19th century to the point of St.Nicolas ranking first in the region, to the detriment of Lokeren which was pushed into the background. A third centre, Tamise, equally expanded thanks to the introduction of mechanical spinning.

The year 1865 marked a turning point in the evolution of the region; from that moment on the industrialization was continuously developed. Mechanization was introduced but, moreover, the entrepreneurs began to understand the advantages of specialization in the production. Of course, the industrial expansion had its impact on the social situation of the population. The consequence of the 19th-century process was that the Waes-district came out of its isolation and was integrated into the national economy and thus into the Belgian state.

The present contribution does not claim to be exhaustive. Undoubtedly, the industrialization was the motive element of the integration-process of the region, but it was but one factor among others. All the integration-factors should be studied together. Yet, the above contribution will perhaps induce researchers to tackle a subject which was studied little so far.